

«Σαθρές Ταυτότητες: Οι Πολλαπλές Ζωές των Κτισμάτων»

των Νόρας Λέφα και Παύλου Λέφα

Είναι ιδιαίτερη χαρά να βρίσκομαι εδώ απόψε για να μιλήσω για το νέο βιβλίο της **Νόρας Λέφα και του Παύλου Λέφα, «Σαθρές Ταυτότητες: Οι Πολλαπλές Ζωές των Κτισμάτων»**, που κυκλοφόρησε πρόσφατα από τις Εκδόσεις Ασίνη. Θα προσπαθήσω, να σταθώ σε ορισμένα σημεία που θεωρώ ιδιαίτερα γόνιμα, αλλά και να διατυπώσω ορισμένες κριτικές παρατηρήσεις — επειδή το βιβλίο είναι σημαντικό και το αξίζει.

Η βασική θέση των συγγραφέων διατυπώνεται με σαφήνεια ήδη από την εισαγωγή: **τα κτίσματα δεν έχουν μία και σταθερή ταυτότητα**. Αντίθετα, η **ταυτότητά τους είναι κάτι που κατασκευάζεται, αποδομείται και ανακατασκευάζεται διαρκώς**, μέσα από τη χρήση, την ονοματοδοσία, την επιστημονική ή πολιτική τους αξιοποίηση, **ακόμη και μέσα από την απλή φθορά του χρόνου**. **Ο τίτλος είναι ακριβής ως πρόγραμμα: αυτές οι ταυτότητες είναι «σαθρές»** — όχι επειδή είναι ψεύτικες ή ανάξιες, αλλά επειδή δεν διαθέτουν τη σταθερότητα που συνήθως τους αποδίδουμε.

Το βιβλίο εκτιμώ ότι **δεν διεκδικεί να δώσει μια πλήρη φιλοσοφική απάντηση στο ερώτημα «τι είναι ένα κτίσμα»**. Από την εισαγωγή ακόμη το ομολογεί με ειλικρίνεια: δεν φιλοδοξεί να εξαντλήσει σχολαστικά προβλήματα της φιλοσοφίας, αλλά **να αντιπαρατεθεί με κάποια κομβικά ζητήματα μέσα από συγκεκριμένα παραδείγματα**. Είναι μια επιλογή μεθόδου που, όπως θα δούμε, διαπερνά όλο το βιβλίο: η θεωρία προσεγγίζεται πάντα μέσα από την περίπτωση, ποτέ ως αφαιρετική κατασκευή αυτόνομη από το αντικείμενό της.

Αξίζει να σταθούμε λίγο περισσότερο σε αυτή τη μεθοδολογική επιλογή, γιατί δεν είναι αυτονόητη. Θα μπορούσε κανείς να γράψει ένα βιβλίο για την οντολογία του κτίσματος ξεκινώντας από μια αυστηρή φιλοσοφική παράδοση — ας πούμε από τον Heidegger και το **«Κτίζειν, Κατοικείν, Σκέπτεσθαι»** χτίζοντας ένα εννοιολογικό πλαίσιο και κατόπιν εφαρμόζοντάς το σε παραδείγματα. Οι Λέφα επιλέγουν την αντίστροφη πορεία: **ξεκινούν από τη φαινομενολογία της καθημερινής εμπειρίας** — το πώς βλέπουμε, ονομάζουμε, χρησιμοποιούμε και αλλάζουμε ένα κτίσμα— και ανεβαίνουν προς τη θεωρία μόνο όταν η περίπτωση το απαιτεί.

Θα έλεγα ότι πρόκειται, για μια οντολογία «από τα κάτω», επαγωγική παρά παραγωγική, και αυτή η επιλογή έχει συνέπειες τόσο θετικές ίσως όμως και προβληματικές.

Το βιβλίο οργανώνεται σε μια πορεία που **ξεκινά από το ιστορικό-εμπειρικό υλικό και προχωρεί προς το θεωρητικό-οντολογικό ερώτημα**. Ήδη το πρώτο κεφάλαιο, **«Μια Ματιά στην Ιστορία»**, λειτουργεί ως εισαγωγικό τοπίο: εξετάζει πώς αλλάζει η μορφή και η χρήση κτισμάτων στον χρόνο, με κεντρικά παραδείγματα τον Παρθενώνα και τον Μεγάλο Ναό της Tenochtitlan — δύο κτίσματα που, με εντελώς διαφορετικούς τρόπους, βίωσαν ολοκληρωτική αλλαγή ταυτότητας: από ναό σε εκκλησία, από τζαμί σε μουσείο, από θρησκευτικό κέντρο μιας αυτοκρατορίας σε σύμβολο μιας κατεστραμμένης πολιτισμικής συνέχειας.

Ιδιαίτερα εύστοχη θεωρώ την επιλογή του ζεύγους Παρθενώνα–Tenochtitlan. Δεν είναι απλώς δύο «εντυπωσιακά» παραδείγματα αρχαιότητας. **Είναι δύο περιπτώσεις όπου η καταστροφή και η μετάλλαξη της ταυτότητας του κτίσματος συνδέονται άμεσα με αποικιοκρατικές ή θρησκευτικές πρακτικές εξουσίας.** Οι συγγραφείς δεν διστάζουν να ονομάσουν αυτή τη διάσταση: **η αλλαγή ταυτότητας ενός κτίσματος είναι σχεδόν πάντα και μια πράξη εξουσίας.**

Στην περίπτωση του Μεγάλου Ναού της Tenochtitlan, το βιβλίο επιμένει σε μια λεπτομέρεια που θα μπορούσε εύκολα να προσπεράσει κανείς: το γεγονός ότι η ισπανική κατάκτηση δεν αρκέστηκε στην καταστροφή του ναού, αλλά οικοδόμησε επάνω στα ερείπιά του τον καθεδρικό ναό της πόλης του Μεξικού. **Δεν πρόκειται για απλή αντικατάσταση ενός κτίσματος από ένα άλλο, αλλά για μια κυριολεκτική επιστρωμάτωση ταυτοτήτων, όπου η νέα θρησκευτική εξουσία χτίζεται πάνω στα ίδια τα θεμέλια της προηγούμενης, σχεδόν σαν να θέλει να επιβεβαιώσει τη νίκη της μέσα από την κατοχή του ίδιου του εδάφους, όχι μόνο του συμβολισμού.** Οι συγγραφείς αντλούν από αυτό το παράδειγμα μια γενικότερη παρατήρηση: η αλλαγή ταυτότητας σπανίως είναι αμιγής αντικατάσταση — **είναι συχνότερα παλίμψηστο**, όπου τα ίχνη της προηγούμενης ταυτότητας παραμένουν, έστω και θαμμένα, υπό τη νέα επιφάνεια.

Αντίστοιχα, στην περίπτωση του Παρθενώνα, το βιβλίο παρακολουθεί με προσοχή τη διαδρομή του από ναό αφιερωμένο στην Αθηνά σε χριστιανική εκκλησία, κατόπιν σε τζαμί υπό την οθωμανική κυριαρχία, και **τελικά σε αρχαιολογικό μνημείο και σύμβολο εθνικής ταυτότητας υπό το νεοελληνικό κράτος.** Κάθε μία από αυτές τις μεταλλάξεις, σημειώνουν οι συγγραφείς, συνοδεύτηκε από συγκεκριμένες υλικές επεμβάσεις — αφαιρέσεις γλυπτών, προσθήκες μινιάρ, μετέπειτα «καθαρισμό» του μνημείου από κάθε μεταγενέστερη προσθήκη κατά τον 19ο αιώνα— **που σήμερα παρουσιάζονται ως αποκατάσταση μιας αρχικής, «αυθεντικής» μορφής.** Το βιβλίο εύστοχα υπενθυμίζει ότι αυτή η «αυθεντική» μορφή που βλέπουμε σήμερα είναι **η ίδια μια κατασκευή του 19ου αιώνα, όχι ουδέτερη αποκάλυψη μιας προϋπάρχουσας αλήθειας.** (πχ τα χρώματα του Παρθενώνα)

Το κεφάλαιο, «Καταλληλότητα και Προδιάθεση», στρέφεται σε ένα πιο αφαιρετικό αλλά εξίσου κρίσιμο ερώτημα: τι κάνει ένα κτίσμα «κατάλληλο» για μια χρήση; Εδώ το βιβλίο εισάγει τη διάκριση —δανεισμένη, νομίζω εύλογα, από τη φιλοσοφία της τεχνολογίας— ανάμεσα στην πρόθεση του δημιουργού και τη δυνατότητα που το ίδιο το αντικείμενο προσφέρει ανεξάρτητα από αυτή την πρόθεση. Ένα κτίσμα μπορεί να «προδιαθέτει» για χρήσεις που ο αρχιτέκτονάς του ποτέ δεν φαντάστηκε.

Θα ήθελα να σταθώ ιδιαίτερα στο κεφάλαιο «Όνομα και Ταυτότητα», γιατί θεωρώ ότι εκεί το βιβλίο φτάνει σε ένα από τα ωριμότερα σημεία του. Η ανάλυση της Ακρόπολης ως μελέτη περίπτωσης είναι κομβική: οι συγγραφείς δείχνουν πώς **το ίδιο το όνομα «Ακρόπολη» — γενική γεωγραφική κατηγορία, που θα μπορούσε να αναφέρεται σε οποιαδήποτε υψηλή οχυρωμένη περιοχή — μετατράπηκε σταδιακά σε κύριο όνομα, σε σημείο που σήμερα «η Ακρόπολη» χωρίς άρθρο προσδιορισμού σημαίνει αυτονόητα τη συγκεκριμένη βραχονησίδα της Αθήνας.** Είναι μια λεπτή παρατήρηση γλωσσολογικής

φύσης που αποκτά οντολογικό βάρος: η ονομασία δεν περιγράφει απλώς το κτίσμα, το κατασκευάζει ως μοναδικό.

Εξίσου ενδιαφέρουσα είναι η αναφορά στη μετατροπή του Παρθενώνα σε ναό αφιερωμένο στην Παναγία, και τα δύο ονόματα που του αποδόθηκαν — «Παναγία Αθηνιώτισσα» και αργότερα «Παναγία η Αθηνιώτισσα», με μια μικρή αλλά σημαντική προσθήκη άρθρου. Οι συγγραφείς χρησιμοποιούν αυτό το παράδειγμα για να δείξουν πώς η θρησκευτική ταυτότητα ενσωματώνεται στο ίδιο το όνομα του κτίσματος, αλλάζοντας τη σχέση μας με αυτό πολύ πιο ριζικά από οποιαδήποτε φυσική επέμβαση.

Σε αυτό το σημείο το βιβλίο εισάγει επίσης μια συζήτηση —συνοπτική αλλά ουσιαστική— για τη διαφορά ανάμεσα στο «κύριο όνομα» (proper name) και την «περιγραφική κατηγορία» στη φιλοσοφία της γλώσσας, παραπέμποντας έμμεσα σε προβλήματα που έχουν απασχολήσει τη φιλοσοφία από τον Frege και τον Russell ως τον Kripke. Δεν αναπτύσσεται εδώ μια πλήρης θεωρία της αναφοράς —ορθά, θα έλεγα, καθώς αυτό θα ξέφευγε από τον σκοπό του βιβλίου— αλλά η νύξη είναι αρκετή για να δείξει ότι η ονοματοδοσία ενός κτίσματος δεν είναι ποτέ μια αθώα, τεχνική πράξη ταξινόμησης. **Όταν η Ακρόπολη γίνεται «η Ακρόπολη», με κύριο όνομα και χωρίς ανάγκη περαιτέρω προσδιορισμού, το κτίσμα αποκτά μια μοναδικότητα που το αποσπά οριστικά από την κατηγορία στην οποία ανήκε** —δηλαδή από όλες τις άλλες ακροπόλεις του κόσμου— **και το μετατρέπει σε ένα απολύτως ιδιαίτερο, αναντικατάστατο αντικείμενο αναφοράς.**

Είναι ακριβώς αυτή η διαδικασία, υποστηρίζουν οι συγγραφείς, που κάνει τόσο επώδυνη οποιαδήποτε μελλοντική αμφισβήτηση ή αλλαγή της ταυτότητας ενός τέτοιου κτίσματος: δεν αμφισβητούμε απλώς μια κατηγορία, αμφισβητούμε ένα όνομα που έχει γίνει σχεδόν συνώνυμο με την ίδια την ύπαρξη του πράγματος. Η «Ακρόπολη» από γενική κατηγορία γίνεται κύριο όνομα που της προσδίδει μοναδικότητα, είναι ακριβώς το ζήτημα που η Κριπκιανή θέση φωτίζει καλύτερα: η Ακρόπολη της Αθήνας παραμένει «η Ακρόπολη» ανεξάρτητα από το ποιες περιγραφικές ιδιότητες της αποδίδουμε σε κάθε εποχή (ναός, εκκλησία, τζαμί, μνημείο).

Ένα από τα στοιχεία που εντυπωσιάζουν στο βιβλίο είναι το εύρος των θεωρητικών αναφορών. Συναντά για παράδειγμα κανείς τον Robert Ousterhout και τη βυζαντινή αρχιτεκτονική ιστορία, τον Aldo Rossi και τη θεωρία της πόλης, τον Maurice Halbwachs και τη συλλογική μνήμη, την Jane Jacobs με την κριτική στον πολεοδομικό μοντερνισμό, τον Walter Benjamin με την έννοια της «προσβολής»· αλλά επίσης τον Kant, τον Foucault, τον Roland Barthes, τον Marcel Duchamp.

Αυτή η ποικιλία είναι ταυτόχρονα δύναμη και πρόβλημα του βιβλίου. Δύναμη, γιατί δείχνει μια γνήσια διεπιστημονική κουλτούρα — οι συγγραφείς δεν περιορίζονται στο στενό πεδίο της αρχιτεκτονικής ιστορίας, αλλά **κινούνται άνετα ανάμεσα στη φιλοσοφία, την κοινωνιολογία, τη σημειωτική**. Πρόβλημα, γιατί η βαρύτητα που δίνεται σε κάθε αναφορά δεν είναι πάντα ισόρροπη. Σε ορισμένα σημεία, όπως στην ανάλυση του **Ντισάν Duchamp** και του «ready-made» στο κεφάλαιο για την ταυτότητα, αισθάνεται κανείς ότι η αναφορά λειτουργεί περισσότερο διακοσμητικά —ως επιβεβαίωση διανοητικής σοβαρότητας— παρά ως γνήσιο αναλυτικό εργαλείο που δουλεύει το υλικό του βιβλίου.

Θα αναφέρω ένα συγκεκριμένο παράδειγμα. Στο κεφάλαιο για τη νοηματολόγηση και την ταυτότητα, η αναφορά στον Chomsky και τη γενετική γλωσσολογία εμφανίζεται αρκετά σύντομα, σχεδόν ως υπόμνηση, χωρίς να εξηγείται επαρκώς γιατί η συγκεκριμένη γλωσσολογική θεωρία —που αφορά τη βαθιά δομή της ανθρώπινης γλώσσας— συνεισφέρει στο επιχείρημα για την ταυτότητα ενός κτίσματος. Είναι ένα σημείο όπου η αναφορά φαίνεται να μπαίνει περισσότερο για να προσδώσει θεωρητικό κύρος στη συζήτηση, παρά επειδή το ίδιο το επιχείρημα τη χρειάζεται.

Ένα δεύτερο παράδειγμα αυτής της ανισορροπίας εντοπίζεται στο κεφάλαιο για τη θεωρία της πρόθεσης, όπου η αναφορά στον Andrea Palladio και τις αρχιτεκτονικές αρχές του εμφανίζεται δίπλα σε μια συζήτηση για την UNESCO και τη διαχείριση παγκόσμιας πολιτιστικής κληρονομιάς. Πρόκειται για δύο εντελώς διαφορετικά επιστημολογικά καθεστώτα —το ένα ανήκει στην ιστορία της αρχιτεκτονικής θεωρίας του 16ου αιώνα, το άλλο σε σύγχρονη διεθνή θεσμική πολιτική— και η μετάβαση ανάμεσά τους γίνεται, νομίζω, με κάποια ταχύτητα που δεν επιτρέπει στον αναγνώστη να κατανοήσει πλήρως τη λογική της σύνδεσης. Αυτό δεν σημαίνει ότι η σύνδεση είναι αδικαιολόγητη· σημαίνει απλώς ότι θα χρειαζόταν, σε ορισμένα σημεία, μια πιο αργή, πιο επεξηγηματική γραφή.

Αν χρειαζόταν να εντοπίσω το πιο πρωτότυπο συνεισφέρον του βιβλίου, θα έλεγα ότι είναι η έμφαση στην υλική, σχεδόν απτική διάσταση της ταυτότητας ενός κτίσματος. Οι φωτογραφίες της Νόρας. Η φωτογραφία πχ στο τρίτο κεφάλαιο —ένα χέρι που αγγίζει την πέτρινη επιφάνεια ενός παλαιού κτίσματος, σε λεζάντα που μιλά για «θεμελιώδες χαρακτηριστικό» της υλικότητας των κτισμάτων— συνοψίζει με μεγάλη πυκνότητα αυτή τη θέση. Η αναφορά στον Walter Benjamin και την έννοια του «πρόσδεμα προσοχής», σε σχέση με την υλικότητα των μαρμάρινων κτισμάτων της Ακρόπολης, είναι από τα πιο πειστικά σημεία του βιβλίου: η σχέση μας με ένα κτίσμα δεν είναι μόνο νοητική ή ιστορική, είναι κατά κύριο λόγο σωματική. Το «πρόσδεμα προσοχής» / anchor of attention / στον Μπένγιαμιν είναι ο μηχανισμός (είτε ψυχολογικός, είτε τεχνολογικός μέσω των media) με τον οποίο το μυαλό μας προσπαθεί να γραπωθεί από κάπου για να βγάλει νόημα και να προστατευτεί, μέσα σε έναν κόσμο που κινείται πλέον υπερβολικά γρήγορα και χαοτικά.

Αυτή η έμφαση στο υλικό και το σωματικό λειτουργεί ως αντίβαρο στις πιο αφαιρετικές, θεωρητικές συζητήσεις του βιβλίου — και θεωρώ ότι είναι το σημείο όπου οι συγγραφείς γράφουν με τη μεγαλύτερη πειστικότητα και πρωτοτυπία.

Θα ήθελα να σταθώ λίγο περισσότερο σε αυτή την παρατήρηση, γιατί νομίζω ότι αγγίζει κάτι ευρύτερο για τη σχέση ανάμεσα στη θεωρία της αρχιτεκτονικής και την εμπειρική φαινομενολογία του χώρου, αν μου επιτραπεί ο όρος. Πολλές θεωρητικές προσεγγίσεις της ταυτότητας ενός κτίσματος —ιδίως όσες προέρχονται από τη σημειωτική ή τη δομιστική παράδοση— αντιμετωπίζουν το κτίσμα ως «κείμενο» που διαβάζεται, αποκωδικοποιείται, ερμηνεύεται. Το βιβλίο των Λέφα, χωρίς να απορρίπτει ρητά αυτή την παράδοση, την εμπλουτίζει με μια διάσταση που συχνά παραμελείται: το κτίσμα δεν διαβάζεται μόνο, αγγίζεται, ζεσταίνεται από τον ήλιο, φθείρεται, μυρίζει με συγκεκριμένο τρόπο ανάλογα με την εποχή. Αυτή η σωματική, αισθητηριακή σχέση δεν

είναι απλώς διακοσμητική προσθήκη στη σημειωτική ανάγνωση, είναι, υποστηρίζουν οι συγγραφείς, πριν από αυτή, η ίδια η βάση πάνω στην οποία στηρίζεται κάθε μεταγενέστερη ερμηνευτική ή συμβολική επεξεργασία. Πριν αναγνωρίσουμε σε ένα κτίσμα ένα σύμβολο εθνικής ταυτότητας ή θρησκευτικής πίστης, το έχουμε ήδη βιώσει ως όγκο, ως υφή, ως θερμοκρασία στο δέρμα μας. Αυτή η ιεράρχηση —η σωματική εμπειρία ως υπόβαθρο της συμβολικής κατασκευής— είναι, κατά τη γνώμη μου, η πιο τολμηρή φιλοσοφική θέση του βιβλίου, ακόμη κι αν δεν διατυπώνεται ποτέ με αυτή την πληρότητα και ευθύτητα.

Θα ήθελα τώρα να διατυπώσω μερικές κριτικές παρατηρήσεις, με την ελπίδα ότι θα συμβάλουν σε μια ουσιαστική συζήτηση.

Πρώτον, η σχέση ανάμεσα στα ιστορικά κεφάλαια και τα πιο θεωρητικά κεφάλαια στο τέλος του βιβλίου («Διαφορετικές Προσεγγίσεις», «Νοηματολόγηση και Ταυτότητα») δεν είναι πάντα οργανική. Υπάρχουν στιγμές όπου το βιβλίο μοιάζει να μεταπηδά από τη μια οπτική στην άλλη χωρίς πάντα να εξηγεί γιατί αυτή η μετάβαση είναι αναγκαία για το επιχείρημα. Μια πιο σαφής αρχιτεκτονική του ίδιου του βιβλίου —ίσως με ενδιάμεσα συνδετικά κεφάλαια ή ρητές παραπομπές προς τα πίσω και προς τα μπρος— θα βοηθούσε τον αναγνώστη να κρατήσει τον μίτο της Αριάδνης.

Δεύτερον, παρά την πλούσια διεθνή βιβλιογραφία, υπάρχει μια σχετική απουσία διαλόγου με την ελληνική αρχιτεκτονική ιστοριογραφία και θεωρία — θα περίμενε κανείς, για παράδειγμα, μια πιο εκτεταμένη συζήτηση με το έργο του Παναγιώτη Μιχελή για τη μορφολογική αυτονομία του κτίσματος, ή με τις αναλύσεις περί ελληνικότητας στην αρχιτεκτονική του Δημήτρη Φιλιππίδη. Δεδομένου ότι το βιβλίο γράφεται στα ελληνικά και απευθύνεται κατά κύριο λόγο σε ελληνικό αναγνωστικό κοινό, αυτή η απουσία είναι αξιοσημείωτη.

Τρίτον, και αυτό είναι περισσότερο μεθοδολογικό ερώτημα παρά αδυναμία: το βιβλίο κινείται άνετα ανάμεσα σε εμβληματικά, παγκόσμια γνωστά κτίσματα (Παρθενώνας, Ακρόπολη, Tenochtitlan,) και θα κέρδιζε, νομίζω, από μια πιο τολμηρή ενασχόληση με «ταπεινά» ή ανώνυμα κτίσματα — εκείνα δηλαδή που δεν έχουν ήδη μια ισχυρή, τεκμηριωμένη ιστορική ταυτότητα να αμφισβητήσουν. Η αμφισβήτηση της ταυτότητας ενός εμβληματικού μνημείου είναι εντυπωσιακή, αλλά **ίσως λιγότερο ρηξικέλευθη από την αμφισβήτηση της ταυτότητας ενός κτίσματος που δεν είχε ποτέ καμία σταθερή ταυτότητα να του αποδοθεί εξαρχής.**

Ο επίλογος του βιβλίου επιστρέφει, με χαρακτηριστική επιστημονική σεμνότητα, στο αρχικό ερώτημα: **ποιο είναι, τελικά, ο ρόλος των ανθρώπων στη διαμόρφωση της ταυτότητας ενός κτίσματος;** Οι συγγραφείς δεν προσφέρουν μια οριστική απάντηση — και θεωρώ ότι αυτό είναι προς τιμή τους, όχι αδυναμία. Η θέση τους είναι ότι η ταυτότητα ενός κτίσματος βρίσκεται πάντα στη συνάντηση ανάμεσα στην υλικότητα, τη χρήση, τη μνήμη και την κοινωνική σύμβαση — και ότι καμία από αυτές τις διαστάσεις δεν μπορεί μόνη της να εξηγήσει το σύνολο. **Η τελική φράση του επιλόγου**, που μιλά για την ευθύνη μας απέναντι στα κτίσματα που κατασκευάζουμε και διαμορφώνουμε, λειτουργεί σχεδόν ως ηθικό κάλεσμα: αν η ταυτότητα ενός κτίσματος είναι κατασκευή και όχι δεδομένο, τότε φέρουμε ευθύνη γι' αυτό που κατασκευάζουμε.